

УДК 398.41/47(477.82-22)

З НАРОДНОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ ГОЩАНЩИНИ: УЯВЛЕННЯ ПРО ВІДЬМУ

Анастасія КРИВЕНКО

Інститут народознавства НАН України,
відділ етнології сучасності,
просп. Свободи, 15, 79000, Львів, Україна

У статті, на основі польових етнографічних матеріалів, зафіксованих селах Гощанського району Рівненської обл. (Бугрині, Вільгорі, Дорогобужі, Ілліні, Колесниках, Новоставцях, Томахіві, Посягві, Угільцях та Ясному), із залученням інформації з опублікованих джерел, охарактеризовано традиційні уявлення місцевого населення про відьму. Наведено локальні терміни на означення цього демонологічного персонажа. Описано сферу його зловорожої діяльності, періоди особливої активності відьом, способи нейтралізації їхнього чаклування тощо. Визначено загальноетнічні риси та локальні особливості уявлень волинян Гощанського району Рівненської обл. про відьму. На основі розповідей респондентів, опитаних у 2010-х роках, встановлено ступінь поширення та збереження традиційних демонологічних вірувань у селах Гощанщини на початку ХХІ ст.

Ключові слова: демонологія, відьма, Волинь, Гощанський район Рівненської обл., уявлення, вірування, магія, чаклування.

З-поміж різних персонажів народної демонології відьма – один із тих популярних міфологічних образів, уявлення про який і нині доволі поширені в українців. Чимало таких вірувань, серед яких є давні й новочасні, загальноукраїнські та локальні, збереглося на теренах історико-етнографічної Волині, зокрема у селах Гощанського району Рівненської обл. Демонологія мешканців цієї частини Волині досі недостатньо висвітлена в етнологічній літературі. А між тим, і тут віддавна побутують своєрідні демонологічні уявлення та повір'я (зосібна й про відьму), про що свідчать результати польових досліджень 2009 р. (польові матеріали Володимира Галайчука, Марії Баглай, Володимира Конопки, Марти Кулакової, Ольги Дуди, Анастасії Кривенко), а також деякі відомості, які можна почерпнути з фольклорної збірки Наталії Криловець, мемуарів Степана Макарчука, народознавчих публікацій Юрія Пуківського, Марії Баглай та ін.

Як і деінде на Волині, на Гощанщині відьмами (“ведьма”, “відьмура” “волишебниця”, “волошебниця”, “вулишебниця”) здебільшого вважали жінок, які вдаються до різних чарувань, наприклад, “відбирають” молочність у корів, гублять урожай тощо. В окремих селах (Іллін, Бугрин, Угільці) такими вміннями наділяли також деяких осіб чоловічої статі, називаючи їх “відьмарами”, “відьмачами”, “волошебниками”¹.

¹ Польові етнографічні матеріали до теми “ Народна демонологія”, зафіксовані Кривенко Анастасією Олександрівною у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області, 4–14 липня

За традиційними уявленнями, відомими в різних місцевостях України, зокрема й на Волині, відьми та відьмаки бувають “родимими” й “навченими”. Перші мають надприродні здібності від народження і відрізняються від інших людей ще й наявністю хвоста. Другі (найбільш небезпечні) отримують магичну силу від іншого її носія – шляхом переймання відьмацтва “у спадок” (через подання руки помираючій відьмі чи чаклуну) або внаслідок цілеспрямованого навчання².

У деяких селах Гошанщини у схильності до відьмацтва підозрювали ширше коло осіб. Наприклад жінку-“чужинку”, яка прийшла з іншого села; молодицю, що не мала сім’ї; людину, котра не брала участі у сходинах сільської громади, трималася осторонь від людей, не віталася та не спілкувалася з односельцями; особу, яка виконувала господарську роботу вночі, була надміру жадібною, хворобливою (сс. Новоставці, Колесники, Бугрин, Угільці)³.

На переконання волинян, зосібна й мешканців Гошанщини, відьми та відьмаки знаються з чортом і саме демонічна сила сприяє їм у чаклуванні, примноженні статків тощо. Респонденти стверджують, що задля власного збагачення такі особи зумисне могли зводити оселі на “нечистих місцях”, аби мати вдома (на горищі) “свого” чорта: “Це є “зле”, воно десь у повітрі ходить, а той, що знається з ним, то хату поставить [там]” (с. Іллін)⁴; “Вони ж з чортами знаються. [...] Кажуть, що вона (відьма. – К. А.) тако вилізе на гору по драбині і там щось скаже, і все в неї є” (с. Бугрин)⁵.

Згідно з народними віруваннями, відьми не лише мають зв’язок із “нечистою силою”, а й самі є її носіями. Дехто вважає, що у відьом всередині є щось “нечисте” і саме це “мучить” їх, доки вони не вчинять якогось зла. Жертвою тих чи тих згубних дій, до яких відьми періодично змушені вдаватися, може стати будь-яка людина. Наприклад, той, хто чимось її образив; особа, якій вона задрить; випадковий зустрічний та ін. (сс. Колесники, Бугрин, Новоставці, Угільці)⁶.

Один із найстіякіших світоглядних мотивів, який чи не найчастіше фігурує в демонологічних віруваннях, зокрема, в оповіданнях про відьом – завдання ними різної шкоди господарству, насамперед відбирання молока у корів. Як і скрізь на Волині, на Гошанщині найбільше такого лиходійства остерігалися під час отелення корів та першого весняного вигону худоби на пасовища. Вірили також,

2009 р., Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 17, 35–36, 59; Польові етнографічні матеріали до тем “Календарна обрядовість” і “Народна демонологія”, зафіксовані Галайчуком Володимиром Васильовичем у Гошанському та Острозькому районах Рівненської області, 4–14 липня 2009 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 328-Е, арк. 2, 6, 10, 12, 22.

² Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 2, 7, 12, 28, 35, 40, 47, 54, 61.

³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 7, 20, 34, 43; Наталя Криловець, *Безодня. Бувальщини й легенди* (Рівне: Волинські обереги, 2008), 6.

⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 22.

⁵ Там само, арк. 28.

⁶ Там само, арк. 3, 29, 30, 39, 56, 60.

що на великі свята (Різдво, Великдень, Благовіщення, Юрія, Івана Купала) відьми вночі чи вдень у той чи той спосіб проникають у чужі хліви та видоюють корів. Окрім того, у вечірню пору вони полюбляють навідуватися до сусідів, аби щонебудь позичити чи підкинути на обійстя. Відтак у корів пропадає молоко, хазяям “не ведеться” господарство, члени сім’ї починають хворіти (сс. Бугрин, Колесники, Іллін, Новоставці, Угільці, Ясне, Посягва)⁷.

Ще один відомий міфологічний мотив, наявний у віруваннях мешканців сіл Гощанського району, – посилення відьомської активності на свято Івана Купала. У цей час (опівночі) відьми начебто шукають чарівний цвіт папороті, щоб примножити свої сили та використати його у чаклуванні. Крім того, на Гощанщині вірять, що купальської ночі всі відьми сходяться у певному місці (наприклад, біля криниці в лісі) на свої зібрання, і, розпустивши волосся, чарують, збирають трави тощо⁸. Про традиційність і загальну поширеність деяких із цих вірувань (зокрема, про відбирання відьмами молока на Купала) свідчить їхня репрезентація в купальському пісенно-обрядовому фольклорі⁹.

Окремий пласт демонологічних матеріалів становлять уявлення про згубний магічний вплив відьом на врожайність нив. У час досягання зернових чарівниці йдуть на чужі поля та роблять на колосі т. зв. “заломі” (“закрутки”). Наслідком цього є неврожай, хвороби чи навіть смерть тих господарів, котрі через необачність зжали таку “закрутку” чи доторкнулись до неї “голою” рукою¹⁰.

У с. Вільгорі вважали, що “*волишебніки*” можуть знищити врожай, “наславши” на поле чи обійстя шурів, горобців, які “*пооб’їдають все*”¹¹. А в с. Угільцях оповідають: якось через чийсь чари в одній оселі з’явилося аж шістнадцять вужів¹².

⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 2, 7, 19, 28, 29, 34, 57, 60; спр. 328-Е, арк. 10, 16; Польові етнографічні матеріали до теми “Літня календарна обрядовість волинян”, зафіксовані Баглай Марією Василівною у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області, 4–14 липня 2009 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 281-Е, арк. 22, 26, 36, 77, 94; Польові етнографічні матеріали до теми “Весняна календарна обрядовість”, зафіксовані Дудою Ольгою Іванівною у Гощанському районі Рівненської області, 4–14 липня 2009 р., ф. Р-119, оп. 17, спр. 285-Е, арк. 29; Криловець, *Бездоня. Бувальщини й легенди*, 7.

⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 3, 29, 34–35, 40, 54; спр. 281-Е, арк. 48, 67, 74; Анастасія Кривенко, “Образ відьми в купальських повір’ях волинян,” *Народознавчі зошити* 2 (2015): 465–466.

⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 281-Е, арк. 60, 94; спр. 328-Е, арк. 11; Кривенко, “Образ відьми в купальських повір’ях волинян,” 466–467.

¹⁰ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 35–36; спр. 281-Е, арк. 68, 71, 84, 93, 96, 99; спр. 328-Е, арк. 3; Польові етнографічні матеріали до теми “Хліборобські мотиви в календарній обрядовості українців”, зафіксовані Конопкою Володимиром Михайловичем у Гощанському та Острозькому районах Рівненської області, 4–14 липня 2009 р., Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 673, арк. 52; Марія Баглай, “Зажинкові звичаї та обряди волинян Гощанщини,” *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею* 12, ч. 2 (2014): 6.

¹¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 328-Е, арк. 2.

¹² Там само, спр. 288-Е, арк. 57–58.

Подекуди на Гошанщині ще донедавна вірили, що відьми затримують опади (найчастіше після Великодня), й тим самим спричиняють посуху та неврожаї (сс. Колесники, Іллін, Бугрин, Новоставці)¹³. Деінде відсутність небесної вологи пов'язували з тим, що відьми “замикають” земні води, зокрема, забиваючи кілка в джерело¹⁴.

Крім негативного впливу на природні явища та господарство селян, відьми здатні розладнати сімейні стосунки, нашкодити здоров'ю людей, спалити хату тощо. І досі на Гошанщині можна почути, що своїми чарами вони розлучають закоханих, руйнують сім'ї, “насилають” на дітей та дорослих хвороби і навіть зводять людину зі світу. Зокрема, недуги й смерть стаються через т. зв. “дання”, коли після пиття відьомського напою в тілі людини заводяться ящірки; внаслідок “підливання” когось водою, якою обмили мерця; через чаклування з мотузками, якими зв'язували руки та ноги небіжчиків. А ще відьми небезпечні тим, що зурочують людей своїми “поганими очима”*, переходять їм дорогу і т. ін.¹⁵.

Уявлення про те, що хвороби й смерть є наслідком чаклування – прикметний залишок архаїчного світогляду, що й тепер живе у народних віруваннях і фольклорі волинян. Одним з показових прикладів стійкості таких поглядів є оповідь респондентки зі с. Бугрина, переконаної, що саме відьомські чари були причиною трагічної події, яка колись сталася в її родині: *“В мене баба була. І вона йшла, а там була корова прив'язана. [...] Вона нагнула голову, не бачила тої корови. І та корова її [вдарила]. Якась погана була. Кажуть, що хазяйка [корови] була відьма, [...] і вона повинна була шось таке “зробить”. І ця корова нашу бабу побила, і баба померла. [...] Відьма таке “зробила””*¹⁶.

За деякими свідченнями, траплялися випадки, що жертвою смертоносного чаклування ставав сам лиходійник. Ось що про це розповідають у с. Угільцях: *“Мені мати розказувала, що на одного діда казали “відьмар”. Тут було весілля. І він комусь наляв, і люди замітили, що там тоже в стопці шось було. Тоді зговорились чоловіки: “Давайте ми цю стопку йому виллем”. І вони взяли його і тую стопку йому в рот [залили]. [...] І вони його в ту клуню зачинили, щоб він собі не міг піти додому: ні вимовить ничо, ні*

¹³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 7–8, 12, 21, 29, 39, 47.

¹⁴ Там само, спр. 328-Е, арк. 10.

* Аби вберегтися від уроків, при зустрічі з відьмою радили не дивитися їй в очі. Крім того, відьмі непомітно “показували дулю”: *“Вчила баба мене. То каже: “Як з тею відьмою зустрінешся, то не дивись їй в очі. Покажи дулю, щоб вона не бачила. Бо як наврочить, будеш до вечора мучиться”* (с. Колесники). Інформація за: Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 7.

¹⁵ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 2, 6, 12, 29, 47, 55, 56; Польові етнографічні матеріали до теми “Похоронно-поминальна обрядовість”, зафіксовані Кулаковою Мартою Володимирівною у Гошанському та Острозькому районах Рівненської області, 4–14 липня 2009 р., Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 289-Е, арк. 17, 39; Криловець, *Безодня. Бувальщини й легенди*, 7.

¹⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 29.

випить ничо. То казала, шо так рів, як худобина, так кричав. Але до нього вже ніхто не підійшов. Як вже потім затих, підійшли, то яму під собою в клуні вирів і вмер. То комусь він то робив”¹⁷.

Наступна бувальщина, яку навів у своїх спогадах Степан Макарчук, походить зі с. Дулібів і є ілюстрацією уявлень про небезпеку нічної зустрічі на дорозі з “нечистою силою”. Тут її уособленням є відьма у зооморфному образі: “Дуже врізалася мені в пам’ять розповідь дядька Макара про нечисту силу. Отже, дядько ходив на побачення з Тетяною Хурманівською. [...] Вийшов пізно вночі від Хурманів додому. Там, де починався спуск з Гори (частина села), дорогу йому з геганням перейшла гуска. Пройшов метрів 150. Навпроти хати Дудя дорогу тим же способом знову перейшла гуска. Ще через 150–200 м (навпроти Терешка біля сільської кузні) – знову та ж гуска, під горбочком навпроти Брося – знову. Дядько почав бігти до своєї хати, йому швидко відкрили й він замкнувся. Та не встиг лягти спати, як хтось сильно почав трясти хатні двері. Баба Євдоха сказала: “О! Вже привів за собою якусь відьму!”¹⁸.

Здатність відьми перевтілюватися в ту чи іншу тварину – один із стійких мотивів українських демонологічних вірувань, який має вияв і в інших фольклорних сюжетах. Так, у багатьох волинських селах, зосібна й на Гоцанщині, й нині оповідають про те, що в той чи той час чарівниця, перетворившись на жабу (кішку, собаку), непомітно проникає до селянської господи і відбирає в корів молоко: “Кажуть, шо може [відьма перетворитись], може кіт бути чи собака” (с. Іллін)¹⁹; “Вони (відьми. – А. К.) перекидуються в жабу чи в шо хоч” (с. Бугрин)²⁰; “Звичайна людина [...], а вона перетворювалась то в жабу, то в таке. [...] Десь вже йде в хліві [...], то перекинеться в якогось звіра” (с. Бугрин)²¹; “То ми вбирали Купайлу там, на хуторі, а мати сиділа на порозі тако, а ми вбираєм Купайлу. А хлів тої Федори (сусідки. – А. К.) так біля того порогу. І як-то так: “Цо-цо-цо”, так крепко цокає. Як Федора вийшла, а собака чорний ссе корову. І як вона в хлів вийшла, – він поміж ногами, і побіг. То це я бачила” (с. Колесники)²².

У разі появи в хліві підозрілої тварини господар чи господиня намагалися її впіймати та скалічити. Вірили, що внаслідок цього відьму буде знешкоджено та виявлено, позаяк після повернення до людської подоби в неї на все життя залишаться сліди від завданого каліцтва. Про те, що саме так і стається, на Гоцанщині та в інших районах Волині і тепер розповідають чимало різних історій:

¹⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 59.

¹⁸ Степан Макарчук, *Побачене, почуте, пережите: мемуарні мініатюри*, ред. Роман Гарнавський (Київ: Атіка, 2015), 23.

¹⁹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 19.

²⁰ Там само, арк. 28.

²¹ Там само, арк. 34.

²² Там само, арк. 2.

“Якщо вона йде молоко забирать, то перетвориться в жабу чи ві що. Да її там чи рубнуть, чи шо [...], то вона зробиться людиною, а та рана є” (с. Бугрин)²³; “Казали, шо відьма [...] корову ходила завжди доіти чинось там. А хтось вже сів да бачить, шо кіт іде чужий, да каже, шо вдарив по лапі” (с. Угільці)²⁴; “Жабі взяли були одрубали ногу, да й баба кульгала, як “перекинулася”” (с. Бугрин)²⁵.

Традиційні уявлення про можливість розпізнавання відьом та їх магичної нейтралізації відображено й у низці інших повір'їв, фольклорних оповідей та звичаєвих явищ. Зокрема, скрізь на Волині вірили в те, що за певними прикметами чарівниць можна виявити під час великодньої літургії. На Гошанщині досі побутує переконання, що на Великдень відьми намагаються першими взятися за клямку церковних дверей, цілують замок, прагнуть торкнутися риз або руки священика (щоб “набратися сил”), залишаються в церкві під час обходу, аби непомітно що-небудь узяти для своєї ворожби (сс. Бугрин, Ясне, Посягва, Іллін, Томахів, Угільці, Дорогобуж). У деяких селах також розповідають, що відьми падали перед священиком, аби він їх переступив, намагалися пройти під плащаницею, коли її виносили з храму, виходили з церкви, коли співають “херувимське” (сс. Бугрин, Посягва). Дехто з етнофорів твердить, що подібним чином відьми поведуться не лише на великодньому богослужінні, а й “на любе свято” (с. Сергіївка)²⁶.

У позаритуальний час відьом виявляли та знешкоджували за допомогою спеціальних магичних практик. Наприклад, коли корова втрачала молоко, господиня зазвичай проціджувала його через “цідилку”, пронизану дев'ятьма голками (с. Бугрин). Щоби позбутися чарів, у с. Ілліні воду, якою сполоснули “цідилку”, “до схода сонця” виливали на перехресті доріг²⁷.

На Гошанщині практикували й інші магично-охоронні дії, покликані захистити худобу від відьом. Так, щоб не допустити їх на обійстя, у с. Бугрині господарі напередодні великих свят або після отелення корови клали біля входу до хліва сокиру чи серп, розсипали навколо осель і хлівів освячений на Маковея чи Спаса городній або польовий мак (“видюк”), промовляючи: “Тоді молоко забереш, як цьой мак збереш”²⁸. У с. Угільцях, окрім обсіпання обійстя маком, до дверей хліва прибивали підкову, а до пійла худобі додавали свяченого зілля²⁹.

Оберегове значення (захист худоби від злих духів, зурочення) мали звичаї, яких на Волині, зокрема й Гошанщині, дотримувалися в день першого вигону

²³ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 34.

²⁴ Там само, арк. 57.

²⁵ Там само, арк. 28.

²⁶ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 281-Е, арк. 98; спр. 285-Е, арк. 21, 22, 26, 28, 29, 31, 34, 40, 42, 48, 50, 57; Юрій Пуківський, “Образ відьми у великодніх звичаях та повір'ях українців історико-етнографічної Волині (за матеріалами польових досліджень),” *Матеріали до української етнології* 10 (2011): 228.

²⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 19, 28.

худоби на пасовище: вдаряти тварин освяченою вербовою гілкою, окроплювати їх освяченою на Стрітіння водою, обсіпати самосійним маком, свяченою сіллю тощо. У деяких селах коровам також зав'язували на роги червоні стрічки, переганяли їх через металеві предмети (ніж, серп, сокиру), або, як, наприклад, у с. Ясному, через розстелений великодній рушник³⁰. Траплялося, що *“корові рога одрізували, засипали туди мак-видюх свячений, щоб відьма не чіпала. Клиночком з осики забивали”* (с. Бугрин)³¹.

Поряд із загальними переконаннями про різну шкоду, якої відьми завдають людям, тваринам, рослинам, зрідка у віруваннях мешканців Гоцанщини трапляються й інші мотиви. Якщо чарівницю викриють у злочинах, вона може *“відробити”* свою ворожбу, часом допомагає у лікуванні дитячих хвороб (наприклад, *“зашіптує крикливиці”*), добровільно зізнається у відьмацтві й розкаюється у гріхах³².

Чіткіше морально-етичні мотиви виражені в народних оповідях про неминучу передсмертню розплату лиходійників за негідні вчинки. Гріховна, *“нечиста”* душа відьми чи відьмака не може покинути тіла й вони перед смертю довго та важко мучаться, доки не передадуть комусь свого *“ремесла”*, чи доки зі стелі не зірвуть дошку тощо³³. Подекуди також оповідають, що підтвердженням відьмацтва тих чи тих осіб є певні ознаки, які трапляються після їх смерті. Наприклад, тіло померлої відьми дуже швидко *“розпливається”* (розкладається); в кімнаті, де вона лежить, навіть узимку з'являється багато мух: *“Вже тої баби [відьми] нема. Вона, як померла, то її навіть не розкривали. Бо, як її накрили да везли до церкви, то не мона було на неї дивиться – вона розплилася вся. [...] Повністю все лице заміняє було – ні носа, нічого не було. [...] Розплилася”* (с. Іплін)³⁴; *“Так – нічого. [...] Але, як вона вмерла, то стільки в хаті мух було, що не мона було рот роззявити. [...] Прийшли, то не було, а послі стали співать, то не мона було рота роззявити, як мухи налетіли. То послі всі казали: “Шо, не видно, шо відьма?”* (с. Колесники)³⁵; *“Але то тільки люди говорили, шо де тільки мух набралось зимою? А як її випровадили з хати, то мух не стало. [...] Ну да, летіли вони в рот і скрізь падали. А де вони послі поділись?”* (с. Колесники)³⁶.

²⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, спр. 328-Е, арк. 10.

²⁹ Там само, спр. 281-Е, арк. 51, 77, 83; спр. 288-Е, арк. 56, 61; спр. 328-Е, арк. 10.

³⁰ Юрій Пуківський, *Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині* (Львів: Інститут народознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015), 67, 79, 125, 131, 208; Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 288-Е, арк. 30; спр. 285-Е, арк. 8, 12, 25, 28, 29, 30, 36, 52, 54.

³¹ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 328-Е, арк. 13.

³² Там само, спр. 288-Е, арк. 21, 34, 47.

³³ Там само, арк. 8, 20, 28, 29, 40, 47, 56.

³⁴ Там само, арк. 6.

³⁵ Там само, арк. 11.

³⁶ Там само, арк. 7, 11–12, 29.

Згідно з народними віруваннями, на особу, яка відьмувала, по смерті очікує потойбічне покарання. Такі погляди знайшли своє вираження й у волинському фольклорі, зокрема, в демонологічній легенді про навчання чарівництву, яку записала у с. Бугрині М. Баглай: *“Такі от легенди розказували: “Прийшла невістка до свекрухи, да й каже: як свекруха піде корову доїть, то більше надійть молока, а як вона піде, то менше. А вона (невістка. – М. Б.) каже: “Навчіть мене, як ви так доїте”. А вона каже до неї: “Воно тобі не треба”. От каже: “Підеш зо мною, побачиши, чи ти схочеш, шоб те я тебе вчила”. Каже:– збили масло, пішли на Горинь, на воду кинули те масло. То, каже, як де шо, да й набралоя всяких гадюк, всякого всього і, каже, теє масло рвуть, кожда до себе. Каже (відьма. – М. Б.): “То так цьо мою душу будуть на тому світі рвать. Чи схочеш так ти?””³⁷.*

За деякими повір'ями, які й досі побутують на Гошанщині, відьом та інших грішників, котрі зналися з “нечистим”, по смерті не приймають до потойбіччя. Через те вони ночами виходять з могил, блукають світом і лякають людей, навідуються до родичів та односельців, роблять по хатах, горищах гуркоги, переверти тощо. Аби такий померлий не турбував живих, хату, а також його могилу обсіпали освяченим маком–“видюком”. Траплялося також, що у труну відьми чи відьмака забивали осикового кілка (сс. Іллін, Угільці, Бугрин, Вільгір)³⁸.

Уявлення про посмертну плату за відьмування, небезпечні з'яви непокоєних мерців, а також багато інших демонологічних вірувань мешканців Гошанщини (про здатність відьом чинити шкоду худобі, спричиняти неврожаї, посуху, хвороби, смерть, перевтілюватися в різних тварин, зурочувати тощо) мають чимало відповідників у світоглядній традиції населення різних частин Волині та України загалом. Те саме стосується й магічних обрядодій, спрямованих на охорону від відьом, різних способів їх розпізнавання (оберегове використання маку, солі, осики, металевих і освячених предметів, магічні дії з “цідилкою” та ін.)³⁹.

³⁷ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 281-Е, арк. 83.

³⁸ Там само, спр. 288-Е, арк. 27, 58; спр. 328-Е, арк. 3, 6, 10; спр. 289-Е, арк. 25; Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 673, арк. 35.

³⁹ Див.: Павел Чубинский, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования* (Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1872), т. 1, 199, 205; Владимир Антонович, “Колдовство,” в *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования* (Санкт-Петербург: Типография Киришбаума, 1877), т. 1, вып. 2, 320–454; Владимир Антонович, *Колдовство. Документы – процессы – исследование* (Санкт-Петербург: Типография Киришбаума, 1877), 10–40; Izidor Kopernicki, “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjałów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiahelskim,” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* 11, dział 3 (1887): 195; Василь Кравченко, “Етнографічні матеріали, зібрані на Волині та по сумежних губерніях,” *Труды Общества исследователей Волини* 5 (1911): 19, 63; Плітр Иванов, “Народные рассказы о ведьмах и упырях,” в *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*, ред. Анатолій Пономарьов (Київ: Либідь, 1991), 431;

Водночас на досліджуваних локальних теренах зафіксовано побутування деяких своєрідних уявлень: про те, що відьма затримує дощ, забиваючи в джерело осикового кілка, певними діями викриває себе під час великодньої літургії (падає перед священиком, проходить під плащаницею), замовляє дитячі хвороби та ін. Локальне побутування мають і певні звичасві явища – нейтралізація відьомських чар через виливання на роздорожжі води, якою сполоснули “цідилку”, перегін корови через великодній рушник тощо.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в традиційних віруваннях мешканців Гоцанщини відьма – негативний, небезпечний, ворожий людині міфологічний персонаж, який тісно пов’язаний з іншими злісними демонами й своєю надприродною силою згубно впливає на різні сегменти біо- та антропосфери (погода, врожайність рослин, продуктивність тварин, здоров’я і побут людини). Такі погляди добре збережені й у сучасній світоглядній традиції жителів краю. Багато опитаних респондентів твердять, що випадки зловорожого чарування трапляються у їхніх селах й нині. Стале побутування мають також народні уявленнями про можливість виявити відьму під час календарно-обрядових урочистостей. Досі почасти практикуються деякі магичні засоби їх нейтралізації, зокрема, у випадку зменшення надоїв у корів. Отже, як бачимо, образ відьми й у новітню пору залишається одним із найбільш живучих у народній демонології волинян Гоцанщини.

Василь Милорадович, *Українська відьма: нариси з української демонології* (Київ: Веселка, 1993), 49–60; Роман Гузій, *З народної танатології: карпатознавчі розсліди* (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007), 107, 117; Катерина Діса, *Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття* (Київ: Критика, 2008), 139–208; Володимир Галайчук, “Демонологія Кременеччини,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 47 (2012): 202; Володимир Галайчук, “Традиційні уявлення про домовика на історико-етнографічній Волині,” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 48 (2013): 352–354; Надія Войтович, *Народна демонологія Бойківщини* (Львів: СПОЛОМ, 2015), 129–131, 142, та ін. @

IDEAS ABOUT WITCHES FROM THE FOLK DEMONOLOGY OF HOSHCHA REGION

Anastasiya KRYVENKO

Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine,
the Department of Contemporary Ethnology,
15, Svobody Av., 79000, Lviv, Ukraine

Amid the various characters of folk demonology, the witch is one of those popular mythological images, the beliefs about which remain rather widespread among Ukrainians in these days. Many such beliefs, including both old and new, general Ukrainian and local, have been preserved in the area of historical and ethnographic Volhynia, in particular in the villages of Hoshcha Region of the Rivne Oblast (the villages of Buhryn, Vilhir, Dorohobuzh, Illin, Kolesnyky, Novostavtsi, Posiahva, Tomakhiv, Uhiltsi, Yasne). The demonology of the residents of this part of Volhynia has not been sufficiently covered in ethnologic literature. Whereupon, original demonologic ideas and beliefs (in particular about the witch) have existed here from old times, as witnessed by the results of the field studies carried out in 2009.

The article, based on field ethnographic materials from the villages of Hoshcha Region of the Rivne Oblast, dwells upon the local population's traditional ideas about witches. It describes the scope of malicious activities of this demonologic character, periods of the witches' particular activity, ways to neutralize their witchcraft, etc. It defines the general ethnic features and local characteristics of the ideas of the Volhynia population in Hoshcha Region of the Rivne Oblast about witches. Being on the stories of respondents surveyed in the 2000's, the article determines the degree of dissemination and preservation of traditional demonologic beliefs in the villages of Hoshcha Region in the early 21st century.

Thus, in the traditional beliefs of the residents of Hoshcha Region, the witch is a negative, dangerous mythological character hostile to the man, closely related to other malicious demons, having a disastrous influence on the various segments of the bio- and anthropospheres (weather, productivity of plants and animals, human health and everyday life) due to her supernatural power. Such views are well preserved in the modern worldview tradition of the region's inhabitants. Many of the respondents surveyed assert that the cases of wicked witchcraft (depriving cows of milk, binding together heads of grains, detention of precipitations, infliction of illnesses or death by witchcraft) still occur in their villages today. Some magical methods of their neutralization are partly practiced hitherto, in particular in case of reduction of cow milk yield. Therefore, the character of witch remains one of the most enduring in the folk demonology of the population of Hoshcha Region of Volhynia.

Key words: demonology, witch, Volhynia, Hoshcha Region of the Rivne Oblast, ideas, beliefs, magic, witchcraft.

REFERENCES

- Antonovich, Vladimir. "Koldovstvo." V *Trudy etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray. snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Yugo-zapadnyy otdel. Materialy i issledovaniya*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Kirshbauma, 1877, t. 1, vyp. 2. 320–454. (in Russian).
- Antonovich, Vladimir. Koldovstvo. Dokumenty – protsessy – issledovaniye. Sankt-Peterburg: Tipografiya Kirshbauma, 1877. (in Russian).
- Bahlai, Mariia. "Zazhynkovi zvychai ta obriady volynian Hoshchanshchyny." *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu* 12, ch. 2 (2014): 5–8. (in Ukrainian).

- Chubinskiy, Pavel. *Trudy etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kray. snaryazhennoy Imperatorskim Russkim Geograficheskim Obshchestvom. Yugo-zapadnyy otdel. Materialy i issledovaniya. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i Komp., 1872, t. 1. (in Russian).*
- Dysa, Kateryna. *Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII stolittia. Kyiv: Krytyka, 2008. (in Ukrainian).*
- Halaichuk, Volodymyr. “Demonolohiia Kremenechchyny.” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* 47 (2012): 193–235. (in Ukrainian).
- Halaichuk, Volodymyr. “Tradytiiini uiavlennia pro domovyka na istoryko-etnografichnii Volyni.” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* 48 (2013): 343–382. (in Ukrainian).
- Huzii, Roman. *Z narodnoi tanatolohii: karpatoznavchi rozslidy. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2007. (in Ukrainian).*
- Ivanov, Piotr. “Narodnyye rasskazy o vedmakh i upyryakh.” *V Ukraintsi: narodni viruvannia, poviria, demonolohiia. Red. Anatolii Ponomarov. Kyiv: Lybid, 1991. 430–497. (in Russian and Ukrainian).*
- Kopernicki, Izidor. “Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjalów zebranych przez P. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim.” *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* 11, dział 3 (1887): 130–228. (in Polish).
- Kravchenko, Vasyl. “Etnografichni materialy, zibrani na Volyni ta po sumezhnykh huberniiakh.” *Trudy Obshchestva issledovateley Volyni* 5 (1911): 1–148 + 1–79. (in Ukrainian and Russian).
- Krylovets, Natalia. *Bezodnia. Buvalshchyny y lehendy. Rivne: Volynski oberehy, 2008. (in Ukrainian).*
- Kryvenko, Anastasiia. “Obraz vidmy v kupalskykh poviriakh volynian.” *Narodoznavchi zoshyty* 2 (2015): 463–475.
- Makarchuk, Stepan. *Pobachene, pochute, perezhyte: memuarii miniatiury. Red. Roman Tarnavskiy. Kyiv: Atika, 2015. (in Ukrainian).*
- Myloradovych, Vasyl. *Ukrainska vidma: narysy z ukrainskoi demonolohii. Kyiv: Veselka, 1993. (in Ukrainian).*
- Polovi etnografichni materialy do tem “Kalendara obriadovist” i “Narodna demonolohiia”, zafiksovani Halaichukom Volodymyrom Vasylovychem u Hoshchanskomu ta Ostrozkomu raionakh Rivnenskoï oblasti. 4–14 lypnia 2009 r. Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka (dali – Arkhiv LNU imeni Ivana Franka). Fond R-119, opys 17, sprava 328-E. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy “Narodna demonolohiia”, zafiksovani Kryvenko Anastasiieiu Oleksandrivnoiu u Hoshchanskomu ta Ostrozkomu raionakh Rivnenskoï oblasti. 4–14 lypnia 2009 r. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka. Fond R-119, opys 17, sprava 288-E. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy “Khliborobski motyvy v kalendarnii obriadovosti ukraintsiv”, zafiksovani Konopkoiu Volodymyrom Mykhailovychem u Hoshchanskomu ta Ostrozkomu raionakh Rivnenskoï oblasti. 4–14 lypnia 2009 r. Arkhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy. Fond 1, opys 2, sprava 673. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy “Litnia kalendara obriadovist volynian”, zafiksovani Bahlai Mariieiu Vasylivnoiu u Hoshchanskomu ta Ostrozkomu raionakh Rivnenskoï oblasti. 4–14 lypnia 2009 r. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka. Fond R-119, opys 17, sprava 281-E. (in Ukrainian).

Кривенко А.

ISSN 2078-6107. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2015. Випуск 51. С. 535–546

- Polovi etnografichni materialy do temy “Pokhoronno-pomynalna obriadovist”, zafiksovani Kulakovoiou Martoiou Volodymyrivnoiu u Hoshchanskomu ta Ostrozkomu raionakh Rivnenskoï oblasti. 4–14 lypnia 2009 r. Arkhiv LNU imeni Ivana Franka. Fond 119, opys 17, sprava 289-E. (in Ukrainian).
- Polovi etnografichni materialy do temy “Vesniana kalendarsna obriadovist”, zafiksovani Dudoiou Olhoiou Ivanivnoiu u Hoshchanskomu raioni Rivnenskoï oblasti. 4–14 lypnia 2009 r. Fond R-119, opys 17, sprava 285-E. (in Ukrainian).
- Pukivskyyi, Yurii. “Obraz vidmy u velykodnikh zvychaiakh ta poviriakh ukrainsiv istoryko-etnografichnoi Volyni (za materialamy polovykh doslidzhen).” *Materialy do ukrainskoï etnologii* 10 (2011): 227–232. (in Ukrainian).
- Pukivskyyi, Yurii. *Vesniana kalendarsno-pobutova obriadovist ukrainsiv istoryko-etnografichnoi Volyni*. Lviv: Instytut narodoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2015. (in Ukrainian).
- Voitovych, Nadiia. *Narodna demonologhiia Boikivshchyny*. Lviv: SPOLOM, 2015. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2015

Прийнята до друку 10.09.2015